

Od objevu atomového jádra k jeho proton-neutronové struktuře

ALEŠ LACINA

Přírodovědecká fakulta MU, Brno

Rutherfordovo experimentální zjištění, že atom sestává z relativně rozlehlého souboru lehkých elektronů nacházejícího se v přitažlivém kulombovském poli velmi malého těžkého jádra bylo mezníkem, který rozdělil další **studium atomu do dvou hlavních směrů**:

Na počátku jednoho z nich stála záhada stability tak nerovnoměrného rozložení hmoty a náboje. Snaha o její vyřešení vedla od přirozeně se nabízející, avšak fyzikálně neudržitelné, planetární představy o atomu přes axiomatický – jako celek logicky nekonzistentní – Bohrov model a jeho Sommerfeldovo zobecnění k nejprve jen částečně úspěšnému a fyzikálně nepříliš uspokojivému popisu elektronového obalu atomu. Tato obtížná tematika (spolu s navazující problematikou vzájemných interakcí různých atomů) se stala nejen těžištěm relativně samostatné části fyziky – **fyziky atomové**, ale i inspirací obecněji koncipovaných teoretických úvah o vlastnostech mikroobjektů (de Broglie, Schrödinger, Heisenberg a další), na jejichž základě byla vybudována současná teorie mikrosvětla – **kvantová fyzika**.

Srovnatelný vědecký zájem ovšem vzbudilo hned po svém objevu také samo atomové jádro. Jako zdroj sil držících celý atom pohromadě totiž především určuje svým nábojem počet obalových elektronů v atomu a tak fakticky do značné míry determinuje i jeho celkové vlastnosti, včetně chemické identity. A přestože se ukázalo, že pro většinu problémů atomové fyziky lze jádro považovat za nehybný bodový náboj, bylo od samého počátku nanejvýš žádoucí podrobněji prozkoumat jeho další vlastnosti a případnou vnitřní strukturu. Systematickou činností v této oblasti – ve své první etapě převážně experimentální – pak vznikla druhá víceméně samostatná fyzikální disciplína – **jaderná fyzika**.

Následující text stručně komentující základní představy o složení atomového jádra je volným pokračováním pojednání [1]. Stejně jako ono se snaží co nejpřehledněji – a snad i dostatečně přesvědčivě – na dílčím tématu ukázat postupný vývoj fyzikálního porozumění světu. Zdůrazňuje zásadní význam konkrétních experimentálních zjištění, na základě jejichž teoretické interpretace vyvozuje představu o složení atomového jádra, která bývá v učebnicích většinou prezentována bez zdůvodnění jako odnepaměti známý hotový fakt. Použitá argumentace se přitom opírá jen o poznatky předcházejících partií (středo)školské fyziky, což jednak umožňuje je přirozeným způsobem zopakovat a prohloubit jejich operační znalost, ale také aktivizovat jimi vybavené posluchače k dalšímu vlastnímu přemýšlení a v neposlední řadě i demonstrovat vzájemnou provázanost různých částí fyziky. (První kroky na cestě k fyzikálně bezespornému popisu elektronového obalu atomu, jež byly východiskem atomové fyziky, rozebírá podobným způsobem článek [2].)

První spekulativní představy o složení jádra

Za duchovního otce a jednoho z hlavních tvůrců jaderné fyziky je všeobecně uznáván Ernest Rutherford (1871 – 1937), který se studiu atomového jádra věnoval od jeho objevu po celý zbytek svého života. Již v práci [3], v níž jaderný model atomu publikoval, s odkazem na existenci α -radioaktivity spekuluje, že

- „**JÁDRO SE MOŽNÁ SKLÁDÁ Z ATOMŮ HELIA**“. ¹⁾

Na základě pečlivého chemického rozboru řady různých radioaktivních rozpadů (1911 – 1913) pak Frederick Soddy (1877 – 1966) a Kasimir Fajans (1887 – 1975) tuto domněnku zpřesnili zjištěním, že emise jedné α -částice způsobí přeměnu atomu mateřského prvku v atom prvku, který jej předchází o dvě místa v Mendělejevově tabulce, zatímco v důsledku β -rozpadu dochází k transmutaci výchozího prvku v prvek, který za ním v periodické soustavě bezprostředně následuje. Z toho Soddy vyvozuje závěr, že

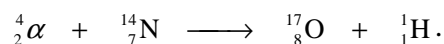
- „**CENTRÁLNÍ NÁBOJ V RUTHERFORDOVĚ ATOMU NEMŮŽE BÝT ČISTĚ KLADNÝ**“ [4].

Toto konstatování je vlastně implicitní formulací nové ideje „**vnitrojaderných elektronů**“, kterou Soddy následně konkretizuje tvrzením

- „**JÁDRO SE SKLÁDÁ Z α -ČÁSTIC (MOŽNÁ I ATOMŮ VODÍKU) A ELEKTRONŮ**“. ¹⁾

Jádro jako soubor protonů a elektronů

Tato poněkud vágní představa se udržela až do roku 1919, kdy během svých pokračujících experimentů s rozptylem α -částic různými látkami Ernest Rutherford pozoroval při bombardování dusíku jejich svazkem emisi rychlých vodíkových iontů H^+ [5]. Poté, co následující analýza odhalila v ozařovaném vzorku přítomnost kyslíku, byl tento proces popsán jadernou rovnicí

Následné analogické experimenty provedené s bórem, fluórem, neonem, draslíkem a dalšími prvky daly podobné výsledky: v důsledku nárazu α -částice se zasažené jádro ostřelovaného atomu přeměnilo v jádro jeho pravostranného souseda v periodické tabulce za současné emise vodíkového iontu H^+ (vodíkového jádra ${}^1_1H$). Rutherfordovi se tak nejen podařilo uskutečnit odvěký sen alchymistů – (umělou) přeměnu jednoho prvku v druhý, ale také – což bylo ještě důležitější – získat velmi podstatnou informaci o složení jádra. Interpretují-li se totiž tato zjištění jako důsledek vyražení původně vnitrojaderných částic $H^+ \equiv {}^1_1H$ střelami ${}^4_2\alpha$, které po svém nárazu do terčového jádra v něm uvíznou, jde o přímé experimentální potvrzení dřívějšího tušení přítomnosti vodíkových iontů v atomových jádrech. Ke zdůraznění fundamentální důležitosti těchto částic – jsou univerzální součástí všech atomových jader – pro ně Rutherford navrhl speciální název **protony** (z řeckého protos = první), který byl vzápětí všeobecně přijat.²⁾

¹⁾) Poznamenejme, že terminologie tehdejších textů není z dnešního hlediska zcela důsledná. Jejich autoři často užívali termínu „atom“ i k označení iontů či jader.

²⁾) Za tyto práce – a také s přihlédnutím k jeho dosud přiměřeně oficiálně neocenenému objevu atomového jádra – byl Rutherford v roce 1919 znovu navržen na Nobelovu cenu (tentokrát za fyziku). Přinejmenším z lidského hlediska je jistě zajímavé, že tuto kandidaturu odmítl s tím, že jednu takovou cenu už má (1908, za chemii; za výsledky dosažené ve studiu radioaktivity) a další že si brzy nepochybně zaslouží některý z „jeho chlapců“, jak tituloval svoje oblíbené žáky. Jeho předpověď se bohatě naplnila, když Nobelovu cenu postupně získali Niels Bohr (1922 – za zásluhy ve výzkumu struktury atomů a jimi emitovaného záření), James Chadwick (1935 – za objev neutronu), Otto Hahn (1944 /za chemii/ – za objev jaderného štěpení), Patrick Manyard Blackett (1948 – za zdokonalení Wilsonovy mlžné komory a za objevy s ní uskutečněné v oblasti jaderné fyziky), Cecil Frank Powell

Popsané experimentální výsledky a navazující úvahy tak přivedly k zásadní změně základního názoru na složení atomového jádra:

- **JÁDRO SESTÁVÁ Z PROTONŮ A (VNITROJADERNÝCH) ELEKTRONŮ.**

Jeho hmotnostní číslo přitom – díky nepatrné relativní hmotnosti elektronů ($\frac{m_e}{m_p} \ll 1$) – určuje

přímo počet jeho protonů, zatímco jeho náboj Z – vyjádřený v násobcích elementárního kladného náboje ($\equiv$ atomové číslo) – udává, oč je tento počet A větší než počet elektronů $A - Z$:

$$Z \cdot (+e) = A \cdot (+e) + (A - Z) \cdot (-e) \quad [6].$$

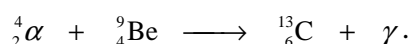
Předpověď a experimentální potvrzení existence neutronu

V roce 1920 vyslovil Rutherford přesvědčení [7, 8], že by dvojice proton–elektron měly v jádru vytvářet silně vázané neutrální objekty a formuloval tak – zatím v embryonální podobě – pozdější koncepci proton–neutronové struktury atomového jádra:

- **JÁDRO ${}^A_Z$ OBSAHUJE Z PROTONŮ A $N = (A - Z)$ (hypotetických) NEUTRONŮ.** ³⁾

Šlo jistě o velmi rozumnou myšlenku: zdá se být nanejvýš pravděpodobné, že dvě elektricky nabitě částice (${}^1_1\text{p}$, ${}^0_{-1}\text{e}$) se stejně velkými náboji opačných znamének nacházející se v těsné blízkosti (uvnitř jádra) vytvoří silně vázaný pár n , jehož celkový náboj bude nulový a hmotnost nepříliš odlišná od hmotnosti protonu – ${}^1_0\text{n}$. A všechny do té doby získané empirické poznatky o jádru tuto představu také připouštěly, na druhé straně ji však žádný z nich přímo nepotvrzoval. Provedení experimentálního důkazu existence zatím hypotetického neutronu totiž nadmíru ztěžuje fakt, že neutrální částice nevykazují ionizační účinky, na nichž jsou založeny běžné metody detekce mikroobjektů [11].

V letech 1930 – 1931 konal Walther Bothe se svým studentem Herbertem Beckerem řadu experimentů, při nichž pozorovali, že z některých lehkých prvků (lithium, berylium, bór, ...) během jejich bombardování α -částicemi o energii $T_\alpha \cong 5 \text{ MeV}$ vystupuje mimořádně pronikavé záření [12]. Poněvadž je nebylo možné odchýlit elektrickým ani magnetickým polem, interpretovali je jako γ -záření a celý proces popsali jadernou rovnicí

Ve snaze prozkoumat vlastnosti tohoto pozoruhodného záření podrobněji, zacílili o rok později Iréne a Fréderick Joliot-Curieovi (1897 – 1956, 1900 – 1958) jeho svazek na blok parafínu (a posléze i další látky s vysokým obsahem vodíku), při čemž zjistili, že z ozařovaného bloku vylutují protony se značnou energií ($\cong 7,5 \text{ MeV}$) [13]. O jejich emisi by sice bylo v principu

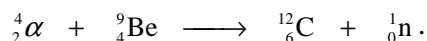

(1950 – za rozvinutí fotografických metod detekce mikročástic a za objevy mezonů uskutečněné pomocí těchto metod), John Douglas Cockroft (1951 – za průkopnické práce v oblasti transmutací atomových jader pomocí urychlených částic), Pjotr Kapica (1978 – za nové teoretické přístupy a objevy v oblasti fyziky nízkých teplot). A pokud bychom výčet rozšířili i o Rutherfordovy spolupracovníky – často o dost mladší – byl by tento seznam ještě delší. Takovou úrodou laureátů Nobelovy ceny se nemůže – s výjimkou Nielse Bohra – pochlubit žádný jiný učitel.

³⁾ Název neutron (z lat. *neuter* = žádný z obou) ovšem zavedl až o dvanáct let později Rutherfordův žák James Chadwick [9, 10].

možné uvažovat jako o protonech odražených při (jaderném) komptonovském rozptylu dopadajícího γ záření (na těchto protonech), kvantitativní analýza takového jevu však vedla k nepřijatelně vysokým hodnotám energie fotonů primárního záření ($\cong 70$ MeV) [14]⁴).

Už o několik měsíců později podal James Chadwick (1891 – 1974) jiný výklad těchto výsledků, když vysvětlil výron protonů z parafínu jako jejich vyražení **elektricky neutrálními mikroobjekty srovnatelné hmotnosti** (a srovnatelné energie!), které jsou emitovány z beryliového vzorku v důsledku jeho ozařování α -částicemi z přirozeně radioaktivního poloniového zdroje [14, 15]. Původní Botheho-Beckerovu rovnici tak nahradil zápisem

Následné úspěšné ověření této hypotézy celou řadou dalších podobných Chadwickových experimentů znamenalo

- **EXPERIMENTÁLNÍ POTVRZENÍ EXISTENCE NEUTRONU** [16].

Tento objev, za nějž Chadwick obdržel Nobelovu cenu (1935), vzbudil nový zájem o neutron. Přestože jeho existence byla předpovězena již před dvanácti lety jako nutný důsledek párování protonů s vnitrojadernými elektrony, měl tento výklad i svoje kritiky. Oponovali mu zejména Ettore Majorana (1906 – 1938), Dmitrij Ivaněnko (1904 – 1994) a nejdůsledněji Werner Heisenberg (1901 – 1976) [6, 17], kteří po řadě hlubokých sporů s mnoha svými (i velmi významnými) kolegy prosadili – zpočátku především odkazy na některé experimentální výsledky – roku 1933 názor, že

- **NEUTRON NENÍ TĚSNĚ VÁZANOU DVOJICÍ (PROTON+ELEKTRON), ALE NOVOU ELEMENTÁRNÍ ČÁSTICÍ** [18, 19].⁵)

⁴) Energiová bilance výchozí jaderné reakce vede totiž k hodnotě zhruba pětkrát menší:

Poněvadž čistý energetický zisk Q přeměny ${}^4_2\alpha + {}^9_4\text{Be} \longrightarrow [{}^{13}_6\text{C}]^*$ je 10,4 MeV, činí energie odnášená jejími konečnými produkty $[{}^{13}_6\text{C}]^* \longrightarrow {}^{13}_6\text{C} + \gamma$ (počítaná v těžišťové soustavě)

$$Q + \frac{m_{\text{Be}}}{m_{\alpha} + m_{\text{Be}}} T_{\alpha} \cong 14 \text{ MeV} \quad (m_{\alpha}, m_{\text{Be}} \text{ jsou hmotnosti interagujících částic}),$$

z čehož na samotné záření připadá o něco málo méně než 14 MeV. Na základě výsledků absorpčních měření pak byla energie domnělých fotonů odhadována dokonce na ještě menší hodnotu (≈ 7 MeV) [14].

⁵) Z dnešního časového odstupu lze, zřejmě poněkud zjednodušeně, říci, že příčina obtížnosti přijetí této ideje spočívala v jisté konzervativnosti myšlení: Jednak – což je ve světle současných znalostí až úsměvné – šlo o neochotu rozšiřovat do té doby postačující soubor dvou elementárních částic (elektron, proton) o částici další, jednak se zdálo, že představa o jádru sestávajícím jen z protonů a (elementárních) neutronů není slučitelná s pozorovanou β -radioaktivitou některých jader. (Interpretace tohoto jevu jako důsledku samovolné přeměny jaderného neutronu na proton, elektron a /anti/neutrino je až pozdějšího data.)

Ve prospěch nového pohledu na neutron naopak svědčilo více experimentálních argumentů. Nejznámějším – a snad i nejjednodušším – je vyřešení tzv. „dusíkové katastrofy“. Tento název označoval nesouhlas teoreticky určeného spinu s dusíkových jader ${}^{14}_7\text{N}$ (podle původní představy o neutronu je takové jádro souborem sedmi protonů nespárovaných a sedmi protonů spárovaných /každý z nich má spin $s = 1/2$ / se sedmi vnitrojadernými elektrony /majícími rovněž spin $s = 1/2$ / – jako soustava lichého počtu fermionů by tedy jádro ${}^{14}_7\text{N}$ mělo být fermionem) s experimentálním zjištěním, že tato jádra jsou bosony. To je naopak v souladu s novou koncepcí, podle níž je dusíkové jádro složeno ze sudého počtu fermionů (sedm protonů a sedm neutronů / $s = 1/2$ /).

Postupně vítězí představa o složení jádra jen z kladných a neutrálních elementárních částic (nukleonů) znovu oživila dosud otevřenou starší otázku jeho stability.

Stabilita atomového jádra

Existence jader nesoucích kladný elektrický náboj je zřejmě nemyslitelná bez nějakého soudržného mechanismu, který by kompenzoval vzájemné elektrické odpuzování jejich protonů. A jelikož jsou atomová jádra velmi stabilními útvary, musí toto působení nad elektrickými dezintegračními tendencemi dominovat výrazně. Tyto **jaderné síly** jsou novým druhem interakce, neredukovatelným na silové působení jiného (dříve známého) typu ⁶). Řadou experimentů – převážně rozptylových – a navazujících teoretických úvah bylo zjištěno, že jde o přitažlivou interakci velmi krátkého dosahu ($\approx 10^{-15}$ m), která působí mezi libovolnými dvěma nukleony: n – n, n – p, p – p [20, 21].

Pohlížíme-li na atomová jádra jako na vícečásticové soubory, které vznikají sdružováním jednotlivých nukleonů, potom přidání každého dalšího protonu posílí jednak krátkodosahové jaderné přitahování (působí jen na nejbližší sousedy), ale současně i dalekodosahové elektrické odpuzování (dosáhne na všechny protony v jádru). Přidání neutronu pak posílí jen soudržné tendence.

A na tomto místě svůj úvodní komentář složení atomového jádra ukončíme.

Běžné učebnice celý jeho obsah zpravidla komprimují jen do lakonické informace:

ATOMOVÉ JÁDRO $\begin{smallmatrix} A \\ Z \end{smallmatrix}$ □ OBSAHUJE Z PROTONŮ
určujících jeho náboj, počet obalových elektronů příslušného atomu a jeho chemickou identitu
A N = (A – Z) NEUTRONŮ,
které v něm mají stabilizační účinek.

Autor je přesvědčen, že takový způsob fyzikálního „vzdělávání“ je nepřijatelný.

---

⁶) Podle současných představ jsou jaderné síly vnějším projevem jedné ze čtyř základních fyzikálních interakcí – interakce silné – působící mezi kvarky, z nichž jsou vytvořeny nukleony. To však už je jiný příběh, který přesahuje rámec tohoto textu.

Literatura

- [1] *Lacina, A.*: Deset kroků do mikrosvěta. Čs. čas. fyz. **57**, č. 4 (2007) 243.
<http://www.physics.muni.cz/kof/clanky/desetkroku.pdf>
- [2] *Lacina, A.*: Bohrov model atomu. Pokroky matematiky, fyziky a astronomie **53**, č. 2 (2008) 125. <http://www.physics.muni.cz/kof/clanky/bohruvmodel.pdf>
- [3] *Rutherford, E.*: The Scattering of α and β Particles by Matter and the Structure of the Atom. Phil. Mag. **21** (1911) 669.
- [4] *Soddy, F.*: Intra-Atomic Charge. Nature **92** (1913) 399.
- [5] *Rutherford, E.*: Collision of α Particles with Light Atoms IV. An Anomalous Effect in Nitrogen. Phil. Mag. **37** (1919) 578.
- [6] *Brown, L. M., Pais, A., Pippard, B.*: Twentieth Century Physics. IOOP & AIPP, Bristol and New York 1995.
- [7] *Rutherford, E.*: Nuclear Constitution of Atoms. Proc. Roy. Soc. **A97** (1920) 374.
- [8] *Rutherford, E.*: The Newer Alchemy. Cambridge University Press, Cambridge 1937. (Český překlad: Novodobá alchymie. Elektrotechnický svaz československý, Praha 1938.)
- [9] *Boorse, A., H., Motz, L. (Eds.)*: The World of the Atom. Basic Books, New York and London 1966.
- [10] *Kudrjavcev, P. S.*: Kurs istorii fiziki. Prosvěščenije, Moskva 1974.
- [11] *Kapica, P., L.*: Eksperiment, teorija, praktika. Nauka, Moskva 1977. (Český překlad: Experiment, teorie, praxe. Mladá fronta /edice Kolumbus/, Praha 1982.)
- [12] *Bothe, W., Becker, H.*: Eine Kern- γ -Strahlung bei Leichten Elementen. Naturwissenschaften **18** (1930) 705; Künstliche Erregung von Kern- γ -Strahlen. Z. Physik **66** (1930) 289.
- [13] *Curie, I., Joliot, F.*: Émission de protons de grande vitesse par les substances hydrogénées sous l'influence des rayons- γ très pénétrants. Comptes Rendus Acad. Sci. Paris **194** (1932) 273.
- [14] *Alonso, M., Finn, E., J.*: Fundamental University Physics, Vol. III. Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts 1969.
- [15] *Chadwick, J.*: Possible Existence of a Neutron. Nature **129** (February 27, 1932) 312.
- [16] *Chadwick, J.*: The Existence of a Neutron. Proc. Roy. Soc. **A136** (1932) 692.
- [17] *Weinberg, S.*: The Discovery of Subatomic Particles. Cambridge University Press 2003.
- [18] *Ivaněnko, D., D.*: The Neutron Hypothesis. Nature **129** (May 28, 1932) 798.
- [19] *Heisenberg, W.*: Structure of Atomic Nuclei. Zeitschrift für Physik **77** (1932) 1; **78** (1932) 156; **80** (1932) 578.
- [20] *Ne'eman, Y., Kirsh, Y.*: The particle hunters. Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- [21] *Hodgson, P., E., Gadioli, E., Gadioli Erba, E.*: Introductory Nuclear Physics. Clarendon Press, Oxford 1997.